

Ն. Վ. Գ Օ Գ Օ Լ

(Նրա մահուան յիսնամեակի առիթով)

Ռուսաց քննադատութեան մէջ մինչև այսօր էլ չեն դադարել վէճեր, թէ ո՞վ պիտի համարուի ռուսաց նորագոյն գրականութեան հիմնադիր, Պուշկինը թէ Գոգօլը: Յամենայն դէպս, նոյն իսկ Պուշկինի մոլեռանդ երկրպագուները չեն կարող զրօնել, որ Գոգօլի ազդեցութիւնը ետագայ գրական գործիչների վրայ եթէ բացառիկ չէ եղել, գոնէ այնքան խոր է եղել, որ դրա հետքերը կարելի է նշմարել 50-ական և 60-ական թուականների ամեն մի քիչ թէ չատ աչքի ընկնող բանաստեղծական երևոյթի մէջ: Անկասկած, շնորհիւ այդ ազդեցութեան ռուսաց մատենագրութիւնը անդառնալի կերպով կանգնում է ինքնուրոյնութեան և ուշալական նկարագրութեան ճանապարհի վրայ և այն պատկառելի տեղն է բռնում համամարդկային մտքի գրաւոր արտայայտութեան մէջ, որ այժմ գրաւած է: Քանի աւելի ենք հետմտում XIX դարի ռուսաց գրականութեան ազդիւրներին, այնքան աւելի է մեծանում մեր աչքում Գոգօլի գեղարուեստական գործունէութեան նշանակութիւնը, և այժմ, երբ նրա մահուան օրին (1852 թ. փետրուարի 21-ին) անցել է յիսուն տարի, հնարաւոր է արդէն այդ նշանակութեան բազմաթիւ կողմերը պարզել:

Ձարմանալին հէնց այն է, որ Գոգօլը կարողացել է իր ստեղծագործութիւնները բարձրագոյն կատարելութեանը հասցնել զրեթէ բացառապէս իր բնատուր ձիւղերի շնորհիւ, զրեթէ առանց որ և է օտարազգի ազդեցութեան: Հէնց առաջին փորձերի հրատարակութեան օրին այդ տաղանդը սալչեցնում էր Պուշկինի պէս մարդուն իր ողևորութեան անկախութեամբ և արուեստադիտական մտքի ազատութեամբ:

Շատ հետաքրքրական են մի այդպիսի հանճարեղ գրողի հայեացքները բանաստեղծութեան էութեան և նպատակի վրայ,

մանաւանդ որ նրա վիպական և թատերգական հեղինակութիւնների լաւագոյն կողմերը բացատրուած են հէնց այդ էստետիկական տեսութիւններով: Հայերիս համար էլ մի ակնարկ ձգել այդ տեսութեան հիմնական կէտերի վրայ հազիւ թէ աւելորդ բան լինի, քանի որ մեր հասարակական հասկացողութեան մէջ դեռ չարժարժուած են միւսում շատ և շատ պեղարուեստագիտական խնդիրներ, իսկ եթէ արժարժուած են, գոնէ չեն մշակուած ցանկալի ամբողջութեամբ:

Երբ 1828 թ. Նիկօլայ Վասիլևիչ Գոգօլ-Եանովսկին (ծնւում է 1809 թ. մարտի 19-ին Պօլտաւայի նահանգում), աւարտելով Նէժինի լիկէօնը, շտապում էր Պետերբուրգ, նրա մտքով չէր էլ անցնում նուիրուել գրական գործունէութեանը: Ուղիղ է, դեռ աշակերտական նստարանի վրայ նա միշտ արհամարհանքով էր նայում իր այն ընկերներին, որոնց համար կեանքում ոչ մի վտանգ չպատակ չը կար, և երազում էր ապագայ փառքի մասին, բայց նա հաւատացած էր, որ այդ փառքը ձեռք է բերելու մի ինչ-որ անձնանուէր ծառայութիւն մատուցանելով հասարակութեանը կամ պետութեանը Պետերբուրգ համնելուն պէս նա դէս ու դէն ընկաւ բարձր պաշտօն ստանալու համար, որպէս զի առանց յապաղելու կարողանար իր հայրենասիրական ձգտումները իրագործել: Բայց յոյսերը շուտով օգնդուեցին փշրուած յոյսերով, մայրօրօսիական ծննդավայրի կարօտից մաշուելով, նա կրեակայութեամբ ուղեց տեղափոխուել իր հայրենի գիւղը, իր Ուկրաինան և գրեց իր «Երեկոներ Դիկանկայի մօտ» ազարակումն երկը:

Այստեղ նա իրար վրայ դիզեց այն բոլոր ծիծաղաշարժ միջնադէպերը, պատկերները, տեսարանները, որոնց մասին սիրում է պատմել մալօրօսը, և ստեղծեց մի այնպիսի չը տեսնուած գրուածք, որը ծիծաղութուլացրեց Պուշկինին և ամբողջ Ռուսաստանը: Բայց այս վէպիկները չէին ներշնչուած լուրջ նկատումներով: «Ինքս ինձ ցրուելու համար—ասում էր Գոգօլը վերջը իր այս առաջին ստեղծագործութեան մասին—ես հնարում էի՝ ինչ ծիծաղաշարժ բան որ կարողանում էի հնարել: Հնարում էի ամբողջովին ծիծաղաշարժ դէմքեր և բնաւորութիւններ, ամեն նաժիժաղաշարժ գրութիւններ, առանց հոգ տանելու այն բանի մասին, թէ ինչի համար է այդ, ո՞ւմն է այդ օգուտ բերելու:

Մալօրօսիական կեանքից վերցրած վէպիկները մտերմացրին Գոգօլին ժուկովսկու և Պուշկինի հետ: Սրանց չըջանում նա սկսեց գնահատել իր տաղանդը և ձեռք բերեց վտանգ հասկացողութիւն բանաստեղծական կոչման մասին: Պուշկինը ասում էր բանաստեղծի բերանով: «Ոչ թէ աշխարհային յոյգերի, ոչ էլ շա-

հոխնդրութեան և կոտլի համար—մենք ծնուած ենք ոգևորութեան, քաղցր հնչյունների և աղօթքների համար: Նրա աչքում ստեղծագործութիւնը—նուիրական քրմութիւն էր: Այս հայնացքը յանկարծ յեղաշրջում է Գօգօլի ամբողջ վերաբերմունքը դէպի զրական կոչումը: Նրա համար էլ բանաստեղծը դառնում է Աստուծոյ ընտրեալ և շաղանդը՝ Աստուծոյ ամենաթանկագին պարզև Աստուածային, երկնաւոր դրախտի ակնարկ է պահուած մարդու համար գեղարուեստի մէջ և հէնց միայն այս պատճառով գեղարուեստը ամենից բարձր է, և ինչքան անգամ խորհրդաւոր հանդիսոր բարձր է ամեն աշխարհային յոյզից, ինչքան անգամ՝ աշխարհիս երևոյնն և դաժ ամեն բանից բարձր է արուեստի վսեմ ստեղծագործութիւնը («Պատկեր»): Այսուհետեւ նա բանաստեղծութիւնը մի վեհ կոչում է համարում, որին արժէ ամբողջ կեանքը նուիրել, միայն թէ իր ծառայութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպ է հասկանում, քան թէ Պուշկինը: Վերջինս երեսը դարձնում էր ամբոխից, որը իրանից խրատ և բարոյական առաջնորդութիւն էր պահանջում, և արհամարհանքով, նրան ետ էր մղում իրանից, ասելով՝ «Կորէք հեռու, ինչ գործ ունի խաղաղ պօռը ձեզ հետ: Անառակութեան մէջ քարացէք համարձակ—չի կենդանայնիլ ձեզ քնարի ձայնը: Ձեր յիմարութեան և չարութեան համար դուք մինչև այսօր մտրակներ, բանտեր, կացիներ էք ունեցել—այս էլ բաւական է ձեզ, անմիտ ստրուկներ:»

Պուշկինը ուզում էր ծառայել միմիայն զուտ գեղարուեստին, ոչ թէ ժողովրդի բարոյական շահերին: Գօգօլի բնութիւնը բողոքում էր այս քրմութեան դէմ: Գեղարուեստը նրա համար ոչ թէ մի նսական պաշտամունք էր, այլ մի շնորհ, որ երկիր է ուղարկուած երկրի համար, մարդոց համար: Նա ամբողջ էութեամբ զգում էր մարդկային անձնաւորութեան ընկած վիճակը ժամանակակից պարագաների մէջ և հնարաւոր էր համարում վերածնել մարդուն և հասարակութիւնը գեղարուեստի օգնութեամբ: Նրան այդ ժամանակամիջոցում լաւ ճանաչողներէից մէկը, Աննենկովը ահա ինչ է գրում նրա անձնական հակումների և բնաւորութեան մասին. «Ամեն տեղ, իր բարեկամական շրջանների մէջ Գօգօլը մի միտք էր բերում, թէ ինչ սարսափելի վնաս է պատճառում ստորաքարչութիւնը, ծուլութիւնը, չարին խրախուսանքը, մի կողմից, և ընդունողութիւնը, պարծենկոտութիւնը և բարոյական սկզբունքների ոչնչութիւնը, միւս կողմից: Նրա՝ մարդկային խաւար յատկութիւնների հաշածման մէջ կար մի կիրք, որ նրա ճշմարիտ բարոյական պատ-

կերն էր կազմում: Որոշելով վերջնականապէս ծառայել զբանաստեղծներ, Գօգօլը այժմ թողնում է աննպատակ ծիծաղը և ծիծաղում է կեանքի այն պայմանների վրայ, որոնք մարդու հոգեկան ձգտումները մանրացնում են (սեփնէլ), ամենավսեմ զգացմունքներին, բարեկամութեանը, տալիս են այլանդակ կերպարանք (թէ ինչպէս ի վան ի վանդիչը խոսվեց ի վան Նիկիֆորովիչի հետ), մարդկային ցանկութիւնները սահմանափակում են բուսական կեանքի պահանջներով (Հնադարեան կալաածատէրեր) և այլն: Եւ այս ծիծաղի միջից օրէց օր աւելի ու աւելի հնչում է ողբ ու կոծ մարդկային ոտնհարուած արժանաւորութեան վրայ:

Գրուածքները խոր տպաւորութիւն էին գործում ընթերցողների վրայ, և հեղինակը ամրապնդւում էր իր համոզմունքի մէջ, որ «իւր երկերը ստեղծելով, ինքը հէնց այն պարտքն է կատարում, որի համար են տրուած իրան ընդունակութիւններն և ոյժերը, և որ այդ պարտքը կատարելով, նա միաժամանակ այնպէս է ծառայում իր պետութեանը, կարծես թէ իսկապէս պետական ծառայութեան մէջ լինէր»:

Յիշելու արժանի կէտն այն է, որ Գօգօլի կարծիքով ժողովուրդն է զբաղան ուսումնասիրութեան հիմնական առարկան և բանաստեղծը պիտի աշխատի բարոյապէս ազդել հէնց ինքն ժողովուրդի վրայ: Նա ձգէ կեանք մտածում էր այն բանի մասին, թէ ինչպէս գրէ ճշմարիտ օգտաւէտ գիրք հասարակ ժողովուրդի համար: Մեր օրով էլ մի ուրիշ ուսու հանճարեղ վիպասան, Լև Տօլստոյը, հրաժարուելով իր նախկին գործունէութեան հոշակ ստացած ձեւերից, կամեցաւ լինել պարզ ժողովրդական ուսուցիչ և ժողովուրդի համար գրել Բազմախորհուրդ գլուգաղիպութիւն:

Մինչև Գօգօլը բանաստեղծական միտքը, նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ պնդում էր թէ «կեանքն ու բանաստեղծութիւնը մէկ են», չէր կարող առանց սիրային ընդհարումների հիւռել գրուածքը. նա առաջինն էր, որ հակառակեց այս միակողմանի բովանդակութեանը և գիտէր հետաքրքրական դարձնել իր անեղծագործութիւնները, բոլորովին չը գիմելով սիրոյ նկարագրութեանը: Նա ասում էր, որ մարդկային կեանքի մէջ գործել, կռուել, մրցել զրդում է ոչ միայն սէրը, այլ սիրուց աւելի ուրիշ, շատ ուժեղ նկատումներ, ինչպէս՝ ձգտում դէպի բարձր պաշտօն և փարթամութիւն, շահախնդրութիւն, անսփառութիւն և այլն: Հասարակական և անհատական կեանքի ամեն երևոյթ կարող է դառնալ բանաստեղծական վերարտադրութեան նիւթ, հաւասարապէս կարող է ծառայել զեղարեւո-

տապեալի վսեմ նպատակին: Գրականութիւնը ստանում էր հասարական, լայն ըովանդակութիւն:

Բանի որ հարցը այսպէս էր դրւում, ակներև էր որ պիտի փոխուէր և ստեղծագործելու նշանակը: Միայն ոգեւորութեան վրայ յոյս դրած գրել—անհնարին էր: Հասարակութեան խիղճն ու միտքը առաջնորդելու յաւակնութիւն ունեցող հեղինակը պիտի լուրջ վերաբերուի իր գործին, համբերութեամբ քննելով ամեն ինչ, «ամեն ինչ նուաճելով վրձինին» վառ հոգւով տա-
ղանդը պիտի խորասուզուի ամբողջ էութեամբ իր աշխատանքի մէջ և՛ չը ցրուելով աշխարհային վայելքներով, անձնատուր լինի բնութեան, մարդկային կեանքի և առաջնակարգ հանճարների ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրելուն: Այս սկզբունքին հաւատարիմ մնալով, Գօգօլը շատ դանդաղ էր մշակում իր երկա-
սիրութիւնները: Նա ամենայն մանրակրկտութեամբ հաւաքում էր նիւթեր, դիտելով, անձամբ հարց ու փորձ անելով կամ նա-
մակներով տեղեկութիւններ խնդրելով ծանօթներից և բարեկամներից, հետաքրքրւում էր ամեն մի՝ ըստ երևոյթին ամե-
նաչափին մանրամասնութիւնով, անթիւ անհամար տպաւորու-
թիւնները կարգի էր բերում և գրում էր առանց շտապելու եր-
բմն եօթը ութը անգամ սրբագրելով և կրկին ու կրկին ար-
տադրելով ձեռագիրը: Նա մէկ տարուց աւելի էր աշխատում իր «Բնինչ» (Ревизоръ) կատակերգութեան վրայ և այնուհետև, առաջին ներկայացումից յետոյ, էլի մօտ եօթը տարի անդադար
ուզում էր բնագիրը, իր «Մեռած հոգիներ» (Мертвая душа) հեղափառոր վիպասանութեան առաջին հատորը նա մշակում էր վեց ու կէս տարի: Միայն այսպէս վերաբերուելով գրական
ստեղծագործութեանը, նա աջողում էր իր պատկերներին ու
պատմութեանը հմայիչ ուշալականութիւն—ճշգրտութիւն տալ:
«Իմ նիւթս էր—գրում է նա իր «Հեղինակի խոստովանանքի»
մէջ—ներկան և կեանքը իր այժմեան վիճակի մէջ, գուցէ նրա
համար, որ իմ միտքս միշտ հակուած է դէպի էականը և դէպի
աւելի շօշափելի օգուտը: Ես մտածում էի, որ այժմ աւելի,
քան երբ և իցէ, պէտք է լոյս աշխարհ հանել ամենը, ինչ որ
Ռուսաստանի խորքումն է, որպէս զի մենք զգանք, ինչպիսի
բազմաթիւ տարբեր տարրերից է կազմուած մեր հողը, որի
վրայ մենք բոլորս ձգտում ենք ցանել: Պէտք է որ ոռոս ընթեր-
ցողը իսկ և իսկ զգայ, որ դուրս բերուած անձնաւորութիւնը
չինուած է հէնց նոյն այն խմորից, որից և ինքն է ստեղծուած,
որ այդ կենդանի և կարծես թէ իր սեփական մարմինն է:
Սրա համար հարկաւոր են այն անթիւ մանրամասնութիւնները,
որոնք վկայում են, որ վերցրած անձնաւորութիւնը իրաւ որ

ապրել է աշխարհիս երեսին, այլապէս նա կը լինի մտացածին, կը լինի դուռնատ և ինչքան առաքելութիւն էլ որ փաթաթես վրան, միշտ կը լինի չնչին»:

Գօգօլի կարծիքով, բանաստեղծութիւնը, լինի նա մարդու և հասարակութեան դրական թէ բացասական կողմերը արտայայտող,—նախ և առաջ պիտի հաւատարիմ մնայ ճշմարտութեանը:

Բայց այսքան լայն կերպով հասկանալով գեղարուեստական վերարտադրութեան սահմանները, նա միւս կողմից, խոր համոզուած մարդու մոլեռանդութեամբ, դէմ էր իրականութեան կոյր ընդօրինակման: «Միթէ ընութեան ստրկական, բառալի նմանողութիւնը արդէն յանցանք է: Կամ եթէ առնես առարկան անտարբեր կերպով, առանց նրա հետ զգացմունքով ապրելու, նա անպատճառ կը ներկայանայ միայն իր սարսափելի իրականութեամբ, չը լուսաւորուած՝ մի ինչ-որ անհասկանալի ամեն ինչի մէջ թաղնուած մտքի լոյսով: «Ստեղծագործելու ձիրքով օժտուած գրողը պիտի զուր չաշխատի Պէտք է որ նրա ստեղծագործութեան մէջ կեանքը մի քայլ դէպի առաջ անէ: Նա պիտի գիտնայ դոնել ստեղծագործութեան ներքին իմաստը և ամենից աւելի՝ ըմբռնել նրա վեհ գաղտնիքը: Երանի այն ընտրեալին, որը ձեռք է բերել ստեղծագործութեան այս ներքին իմաստը—նրա համար օտար առարկայ չը կայ ընութեան մէջ: Զգուելի մէջ նրա համար զգուելի բան չը կայ, որովհետև աներևոյթ կերպով այդ զգուելի միջով թափանցում է ստեղծագործողի գեղեցիկ հոյն, և զգուելին արդէն ստացել է վսեմ արտայայտութիւն, որովհետև անցել է նրա հոգու զտարանի միջով: Միայն երբ այսպէս իրական պատկերները անցել են բանաստեղծի հոգեկան—բարոյական աշխարհի միջով, միայն երբ այսպէս լուսաւորուել են «ամեն ինչի մէջ թաղնուած մըտքով»,—միայն այն ժամանակ արուեստը կարող է ծառայել իր իսկական նպատակին—գեղեցկիւն և վսեմիւն: Նա երբէք չէ կտրող անբարոյականացնող լինել—նա ձգտում է անպատճառ բուրիլին—դրական կամ բացասական ճանապարհով, թէ ցոյցի է հանում մարդու մէջ եղած ամեն լաւագոյնի գեղեցկութիւնը և թէ ծաղրում է մարդու մէջ եղած վատագոյնի տգեղութիւնը: Եթէ ցոյցի հանես մարդու մէջ բուն դրած ամբողջ կեղտոտութիւնը, և կը հանես այնպէս, որ հանդիսականներից ամեն մէկը լիակատար խորշանք կը զգայ դէպի այդ կեղտոտութիւնը—միթէ այդ՝ ամեն լաւագոյնի ջատագովութիւնը չէ, միթէ այդ բարիի դուստանքը չէ: Տաղանդի ձեռքին ամեն ինչ կարող է

գեղեցկի միջոց դառնալ, եթէ միայն առաջնորդուամ է գեղեցկին ծառայելու վսեմ գաղափարով:

Այս տեսակէտով Գօգօլի համար ծիծաղը նոյնպիսի մի ոյժ է, ինչպիսինն է հիացմունքը՝ Նրանից առաջ ոչ ոք ուռեաց գրականութեան մէջ նրա պէս բարձր չէր դասած ծիծաղի նշանակութիւնը: Նրա բնատուր ձիրքը—հեղինութիւնն էր, և նա ծառայում էր իր այս կոչման ազնւութեամբ և այս պատճառով քաջ պաշտպան էր հանդիսանում բանաստեղծական այդ նոր զօրութեանը: «Ո՛չ—ասում էր նա—ծիծաղը աւելի նշանաւոր է և խոր, քան թէ կարծում են,—ոչ այն ծիծաղը, որը ծնւում է ժամանակաւոր գրողութիւնից, մաղձից, բնաւորութեան հիւանդոտ տրամադրութիւնից, նոյնպէս և ոչ այն ծիծաղը, որը ծառայում է մարդկանց պարապ ղուարճութեանը և վայլէութեանը—բայց այն ծիծաղը, որը դուրս է թռչում մարդու ջինջ բնութիւնից —դուրս է թռչում, որովհետեւ այդ բնութեան յատակում զետեղուած է նրա յաւիտեան բղիտղ աղբիւրը: Ոչ, ծիծաղել բարի, պայծառ ծիծաղով կարող է միայն խորին կերպով բարի հոգին: Այդ ծիծաղը ծնուել է սիրուց դէպի մարդը՝ ճշմարիտ կատակերգուն զիտում է ամբողջ լայն սահող կեանքը, զիտում է աշխարհի աչքին երևելի ծիծաղի և նրա համար աներևոյթ, անյայտ արտասուքների միջոցով: Գօգօլը, որ պատասխանատու էր համարում զորդին ամեն մի արտասանած խօսքի համար և պնդում էր, թէ «վտանգաւոր է հանաք անել խօսքի հետ», շատ լաւ տեսնում էր, որ ծիծաղի հետ էլ պէտք է չափազանց զգոյշ լինել, մանաւանդ որ Շնա վարակիչ է, և բաւական է որ նա, ով աւելի սրամիտ է, ծիծաղէ գործի մի կողմի վրայ, որ արդէն նրան հետեւելով և նա, ով որ աւելի բթամիտ է և յիմար, ծիծաղէ գործի բոլոր կողմերի վրայ:»

Լուրջ ծիծաղի բնաւորութիւնը որոշելուց յետոյ, Գօգօլը կանգ է առնում նրա նշանակութեան և ազդեցութեան վրայ և գտնում է որ «ծիծաղը խորացնում է առարկան, լոյս աշխարհ է բերում պայծառ կերպով այն, ինչ որ խոյս կը տար աչքից. առանց ծիծաղի թափանցող զօրութեան՝ կեանքի մանրութիւնն ու դատարկութիւնը այնպէս չէին վախեցնիլ մարդուն, զգուհիլն և չնչինը, որի մօտով մարդս ամեն օր անտարբեր հոգով անցնում է, չէր ածիլ նրա առաջ այնպիսի ահռելի, գրեթէ չափազանցած ոյժով, և նա չէր բացականչիլ օտարափափար. «Մի՞թէ կան այսպիսի մարդիկ», մինչդեռ, իրան որ խոստովանեցնես, լինում են աւելի վատ մարդիկ: «Ո՛չ, անարդար են նրանք, որոնք ասում են, իբր թէ ծիծաղը չէ ազդում նրանց վրայ, որոնց դէմ ուղղուած է, որ այն անզգամը առաջինը

կը լինի, որ կը ծիծաղի բեմի վրայ դուրս բերուած անզգամի վրայ—յետեորդ անզգամը կը ծիծաղի, իսկ ժամանակակից անզգամը չի ծիծաղիլ. նա տեսնում է որ ամենքի մտքում տպաւորուել է անդիմադրելի պատկերը, որ մի ստոր շարժում բաւական է իր կողմից, որպէս զի այդ պատկերը դառնայ իր յաւիտենական անունը, իսկ ծաղրից վախենում է մինչև անգամ նա, ով որ ոչնչից չէ վախենում աշխարհիս երեսին»։ Ծիծաղը արթնացնում է հասարակական միտքը, թոյլ չէ տալիս ննջել խելքին, որը «գտնում է վսեմ միջոցների յանկարծակի աղբիւր» մարդու համար ստութեան և անարդարութեան խորութիւնից դուրս գալու։ Առանց ծիծաղի կենդանարար զօրութեան աշխարհը կը քնէր, կ'անզգայանար կեանքը, բորբոսով և տիգմով կը ծածկուէին հողիները»։

Այսպիսի կրթիչ նպատակով և լայն հասկացած ազգասիրութեամբ Գօգօյը մի կոյտի մէջ հաւաքեց, ձեռք որ Ռուսաստանում զեղծում զիտէր, բոլոր անարդարութիւնները, որոնք գործում են այն տեղերում և այնպիսի դէպքերում, որտեղ ամենից աւելի է մարդուց պահանջում արդարութիւն, և մէկ անգամից ծիծաղել այս ամենի վրայ»։ Այս յանկութեան արդիւնքն է «Գննիչ» կատակերգութիւնը։ Նոյն ձգտումը նրան դրուէց յետոյ ընտրել «Մեռած հողիներ» վիպասանութեան համար մի այնպիսի հերոս, որի մասին բոլոր տիկիւնները, երեսը շուտ տալով, կ'ասեն. «Ծի, ինչ վատն է»։ Նա չէ կարող հերոս վերցնել առաքինի մարդուն, որովհետեւ ժամանակ է վերջապէս դադար տալ խեղճ առաքինի մարդուն, որովհետեւ ձի են չինել այդ առաքինի մարդուն, և մի գրող չը կայ, որ չը հեծնէր նրա վերայ, որովհետեւ չեն յարգում առաքինի մարդուն։ Ո՛չ, ժամանակ է վերջապէս, լծել և խաբերային»։

Գօգօյի այս փորձը զարհուրելի տպաւորութիւն գործեց հասարակութեան վրայ։ Նրա գլխին թափուեցին ամեն տեսակ մեղադրանքներ—և թէ մարդասէր չէ, և թէ ազգատեսաց է, և թէ քանդում է ռուսաց հասարակական կեանքի և պետութեան հիմքը։ Այս զրպարտանքները ապօրինի երդիծարանին, և նա վշտանում էր, թէ ինչո՞ւ հիացմունքով են վերաբերում կեանքի գրաւիչ կողմերը նկարագրող հեղինակին և զայրոյթով մարդկային ստորութեան և մանրութեան պատկերահան կատակերգութիւն։ Եւ նա գրում էր. «Երջանիկ է այն հեղինակը, որը, անցնելով տաղտկալի, զգուելի բնաւորութիւնների քովից, մօտենում է մարդուս վսեմ արժանաւորութիւնը ապացուցող ընաւորութիւններին, որը ամեն օր վխտող պատկերների մեծ խառնարանից ընտրել է միայն փոքրաթիւ բացառութիւնները,

որը երբեք չէ դաւաճանել իր քնարի վնձ լարուածքին և՛ չը զիպչելով դեմքին, ամբողջովին տարուած է իր՝ երկրից հեռու պոկած վնձ պատկերներով։ Հեռու և ազմկալի տարածւում է նրա վառքը երկրիս երեսին, մեծ, համաշխարհային պօէտ են անուանում նրան։ Հաւասարը չը կայ նրան զօրութեամբ, — նա Աստուած է։ Բայց այսպէս չէ և ուրիշ է այն հեղինակի ճակատագիրը, որը յանդգնել է երեւան հանել այն ամենը, ինչ որ ամեն բոլորէ աչքերի առջևն է և ինչ որ չեն տեսնում անտարբեր աչքերը — մեր կեանքը խճողող մանր-մունր հոգսերի ամբողջ ահռելի, զարհուրելի տիղմը, սառն, բեկուած, առօրեայ, վխտող բնաւորութիւնների ամբողջ խորութիւնը, և պայծառ որը յանդգնել է այս ամենը դուրս բերել կտրուկ կերպով, հրապարակական աչքերի առջև։ Նա չի արժանանալ ժողովրդական ծափահարութիւնների, նա չի խոյս տալ ժամանակակից դատաստանից, որը չնչին և ստոր կ'անուանի նրա փայփայած ստեղծագործութիւնները և նրան տեղ կը յատկացնի՝ մարդկութիւնը անարդող հեղինակների շարքում, կը դրժի նրա մէջ և՛ սիրտ, և՛ հոգի, և՛ տաղանդի աստուածային բոցը, որովհետեւ չէ ճանաչում ժամանակակից դատաստանը, որ վսեմ, հոգեզմայլ ծիծաղը արժանի է դասուելու վառ քնարի՛րդական զգացմունքի կողքին։

Դառնութիւն և միայնակութիւն էր զգում Գօգօլը իր սկսած ասպարէզի վրայ, բայց արդեօք չափազանցութիւն չէր այս։ Նրա գործունէութիւնը պախարակողների շարքը, ուղիղ է, խիտ էր, բայց և երկրպագուների թիւը մեծ էր, և սրանց մէջ կային այնպիսի անձնաւորութիւններ, ինչպէս քննադատ Բէլլինսկին, Մայկովը և մի խումբ նոր սկսնակ տաղանդներ, որոնց յետոյ վիճակուեց 50-ական և 60-ական թուականներում շարունակել նրա սկսած գործը։

Մայկովը այսպէս է բնորոշում Գօգօլի գրուածքների ազդեցութիւնը. «Սորին հետաքրքրութիւն, որ արծածել էին «Մեռած Հոգիները» դէպի ժամանակակից կեանքի ուսումնասիրութիւնը, գրդեց ամեն մէկին հասարակ և խելացի գործունէութեանը զիմեւու։ Ամենքը սկսեցին փորել և քանդել իրանց՝ մինչ այդ ներհող և ծայլ կեանքի տակ։ Միայն չորս տարի է անցել «Մեռած Հոգիներին» առաջին հրատարակութեան օրից — և դեռ եւս ոչ մի հնարաւորութիւն չը կայ որ և է ողջամիտ, կենդանի գաղափար զարգացնել, չը յիշելով տասնեակ հատուածներ ժամանակակից կեանքի հասկացողութեան այդ աննման ջանալիից։ Ամեն մէկը դուրս է բերել Գօգօլի գրքից գոնէ մէկ կենդանի խօսք, որ և շարունակ կրկնում է, անհանգստութիւն

զգալով այդ խօսքից, իբրև մի իրողութիւնից, որից կախուած է իր դիրքը աշխարհիս երեսին, իր բարոյական պատկերը՝ Երևան եկաւ զարմանալի փոփոխութիւն ոչ միայն գրականական հասկացողութիւնների մէջ, այլ ևս խօսակցական լեզուի մէջ և նոյն իսկ ներկայ հասարակութեան կէսի կենցաղավարութեան մէջ»:

«Անկախ, քննադատող, բողոքող անձնաւորութեան ոյժը ոտքի կանգնեց կեղծիքի, տապալուութեան դէմ, ընդդէմ այն կեղծ-ընդհանուրի, սխալ-օրինականացրածի, ինչ որ խելացի իրաւունքներ չունէր անձնաւորութիւնը իրան ընկնեցնելու» (Տուրգենև)։ Այսպէս գիւթիչ ազդեցութիւն ունեցաւ Գօգօլի ծիծաղը և երգիծանքը առաջադէմ և մատաղ մտքերի վրայ, որոնք արթնացած քննադատական հոգով մօտեցան կեանքի ամեն երեւոյթին և սկսեցին խորտակել այն, ինչ որ կաշկանդում էր հասարակական և անձնական առողջ զարգացումը։ Բայց այս ուղղութիւնը սարսափի մէջ դրեց նրա սկզբնապատճառ եզոդ հեղինակին, որը տեսնում էր, թէ ինչպիսի կոիւ է յայտարարւում ճորտութեան, դատաստանական անարդարութեան, դատարարային անհաւասարութեան, իրաւագործութեան և այլ այսպիսի տխուր երեւոյթների դէմ նոր ճառագողէմն կոչուած ոյժերի կողմից։ Գօգօլը վախենում էր այս կոտի անսպասելի ընթացքից։ Միաժամանակ նրա հոգեկան աշխարհի մէջ տեղի էր ունենում արմատական փոփոխութիւն, որը աւելի ևս հեռացնում էր նրան ռուսաց կեանքի նորագոյն հոսանքներից։ Այն միտքը, թէ մի բան ծաղրելուց առաջ պէտք է լաւ ուսումնասիրել մարդկային հոգին, որպէս զի ծիծաղելով մեր բնութեան պակասութիւնների վրայ, ծաղրի չենթարկենք սխալմամբ և այն, ինչ որ կաղմում է նրա արժանաւորութիւնը — այս միտքը նրան դրդեց աւելի կենտրոնանալու հոգեկան խնդիրների վրայ, և նա աննկատելի կերպով եկաւ Քրիստոսի մօտ, մանաւանդ որ մանկութիւնից արդէն, մօր ազդեցութեան չնորհիւ, միշտ աչքի էր ընկնում բարեպաշտական հակումներով։ Այժմ նա կեանքի բարդ երեւոյթները դիտութեան օգնութեամբ լուսաբանելու փոխարէն, այն համոզմունքն է կաղմում, որ մաքուր յաւիտենական գրուածք ստեղծելու համար պէտք է նախ և առաջ մաքրել հոգին ամեն աշխարհային ունայն ցանկութիւնից ու մեղքից, և իր կամքի ամբողջ զօրութիւնը ուղղեց այս կէտերի վրայ, նոյն իսկ դնաց Պաղեստինէ, Երուսաղէմ, կարծելով որ այնտեղ տեղի է ունենալու իր ներքին կեանքի վերջնական դտումը։ Այսպիսի վիճակի մէջ նա ձրդտում էր հաշտութիւն քարոզել ռուսաց կեանքի հետ, և նրա

գեղարուեստական հայեացքների մէջ նկատուում է մի նոր և տարօրինակ հնչիւն՝ Նա ասում էր. «Ամենքին հանգստացնելու և հաճեցնելու համար է աշխարհ իջնում գեղարուեստի վսեմ ստեղծագործութիւնը»։ Առաջ նա նկարագրում էր մարդկային մանրացած բնաւորութիւնները, կեանքի աղտոտութիւնները և հեղեղութեան ոյժով քողը պոկում էր այն հազար ու մի մանր ձգտումներից, շահերից և զգացմունքներից, որոնք իսկապէս կազմում են մեր ամենօրեայ կեանքը։ Նա պատկերացնում էր մի որևէ մոռացուած աշխարհի ծերունի կալուածատէրերին, որոնց ցանկութիւնները աւելի հեռու չէին թռչում, քան թէ իրանց տունը շրջապատող ցանկապատն էր, և որոնց բոլոր մտքերը միայն ուտել խմելու վրայ էին կենտրոնացած։ Նա ներկայացնում էր մանր աստիճանաւորի, մի յետին դրագրի հոգեկան աշխարհ, ուր նոյն իսկ մարդկային վեհագոյն յատկութիւնը, անյապ ձգտումը դէպի իդէալը և անձնանուէր ծառայութիւնը դադարաւորին, ստանում է այլանդակ կերպարանք, դառնալով մի վերարկուի շուրջը Գաւառական քաղաքի ծառայողների կաշառակերութիւնը, շահամոլութիւնը, կեղեքումները՝ օրէնքի սրբութեան և աղգասիրական խօսքերով քողարկուած, արդարութեան և ամենայն մարդկային արժանաւորութեան արհամարհանք—անա Գօգօլի հուշակաւոր «Գննիչ» կատակերգութեան նիւթը։ Յետոյ «Մեռած Հողիներ» մէջ նա անցաւ նահանգական քաղաքի պաշտօնեաներին և ոռւս կալուածատէրերին, այդտեղ ևս շեշտելով այն պակասութիւնները, որոնք վիրաւորական են մարդու բարձր կոչման համար։ Այսպիսի պատկերներով նա միայն կարող էր գրգռել հասարակական անշարժացած միտքը և քարացած խիղճը, հրաւիրելով ներքին վերածնութեան և հասարակական կարգերի փոփոխութեան։ Իսկ երբ այս քարոզութիւնը սկսեց հասնել նսրատակին, ամեն տեղ արծարծելով քննադատական ողի, նա թողեց հին ուղղութիւնը, անուանելով նրան մեղանշական, և ձեռնամուխ եղաւ կեանքի այնպիսի երևոյթներին, նկարագրութեանը, որոնք պիտի հաշտեցնէին ներկայի հետ։ Նա ուղեց «ուրիշ խօսքերի սրտը սրտացնել», ստեղծելով՝ «աստուածային առաքելութիւններով օժտուած տղամարդու կամ հրաշալի ոռւս աղջկայ վեհ պատկերը, աղջկայ, «որի նմանը չի գտնուի աշխարհիս երեսին, որը՝ չքնաղ գեղեցկութեամբ հանդերձ, ամբողջովին վեհանձն ձգտում է և յալիւտակութիւն»։ Բայց այսպիսի պատկերներ նա պիտի ստեղծէր իրանից համապատասխան դժերը չը գտնելով շրջապատող իրական կեանքի մէջ—և ի հարկէ այս ճիղը ապարդիւն պիտի անցնէր, միայն կեղծիք ծնելով։ Անտարակոյս, Գօգօլի հանձա-

բը մեծ ծաւալ ունէր: Դեռ պատանեկական հասակում նրա մէջ ընկերակիցները նկատում էին «մարդուն ամբողջովին իմանալու ձիրքը, իմանալու, ինչ է նա ասելու այս և այն դէպքում, պահպանելով նրա մտածողութեան նոյն իսկ ձևն ու եղանակը»: Պուշկինն էլ դարմանում էր Գոգօլի այն բացառիկ ընդունակութեան վրայ, որով նա «մարդու ծուծն էր հասկանում և մի քանի գծերով պատկերացնում էր նրան, կարծես կենդանի»: Ինչն էլ լաւ ճանաչում էր իր խօսքի պատկերական նկարչականութիւնը, հայեացքի առիւծային զօրութիւնը, քնարական զգացմունքի բարձրացնող ոյժը, հեգնութեան ապշեցնող ոյժը և հասկանում էր որ իր գծած պատկերները այնպէս ամուր և խորն են նստում գլխի մէջ, որ քննադատները ոչնչով նրանց այնտեղից չեն քշիլ:՝

Բայց, միւս կողմից, Գոգօլը ինքը խոստովանւում էր, որ երբէք ոչինչ չէ ստեղծել երեւակայութեան մէջ, որ իր գրչի տակից միայն այն է լաւ դուրս եկել, ինչ որ վերցրած է իրականութիւնից, իրան յայտնի փաստերից: Մարդուն իմանալ նա կարող էր միայն այն ժամանակ, երբ իր առաջ կանգնած էին նրա արտաքինի բոլոր ամենափոքր մանրամասնութիւնները: Նա երբէք չէ գնել պատկեր, իրբեւ լոկ ընդօրինակութիւն. նա ստեղծում էր պատկեր, բայց ստեղծում էր բանականութեան, ոչ թէ երեւակայութեան օգնութեամբ բաւական էր որ մի քանի մանրամասնութիւն բաց թողնէր, աչքի չառնէր, և կեղծութիւնը նրա մօտ աւելի պայծառ էր նշմարւում, քան թէ ուրիշի մօտ:

Զարմանալի բան է ուրեմն, որ երբ Գոգօլը կամեցաւ թողնել իր՝ կօմիկական հեղինակի կոչումը և հաշտութիւն ու խաղաղութիւն մտցնել հասարակական բորբոքուած մարքի մէջ, նա չէր կարող իր նպատակին հասնել: Նրա իղէալական, հրապուրիչ կերպարանքները դուրս էին գալիս չլինծու, կեանքի մէջ նա չէր գտնում բաւականաչափ տպաւորութիւններ այդ օրինակ մաքուր բնաւորութիւններ ստեղծելու—գոնէ նրա աչքը ի բնէ սովոր էր և ընդունակ էր աւելի բացասական կողմերը նշմարելու—և «Մեռած Հոգիների» երկրորդ հատորը, ուր պիտի տեղ գտնէին այդ նկարագրութիւնները, շարունակ չէր գահացնում հեղինակի ճշմարտասէր ճաշակին. նա երկու անգամ այրեց իր վիպասանութեան այս մասի՝ տպագրութեան պատրաստ ձեռագիրը:

Այսպիսով սկսած 1842 թ. տասը տարի, մինչև մահը,—կանգ առաւ նրա ստեղծագործական տաղանդի արդիւնարերութիւնը: Նրա գեղարուեստը լռած էր հասարակութեան համար—

Լոյս տեսած «Նամակագրութիւնը ընկերների հետ» արդէն գեղարուեստական արտադրութիւնն է, այլ մի կրօնական-հասարակական քարոզչութիւն, խրատական յաւակնութեամբ:

Բէլլինսկին և ամբողջ ընթերցող հասարակութիւնը տեսան, որ Գօգօլը զաւանճանել է իր նախկին նշանաբանին և որ նրա մէջ մի այնպիսի հոգեկան յեղափոխութիւն է տեղի ունեցել, որ սպասել է նրա ստեղծագործական ոյժը, և Գօգօլը թէև կենդանի արդէն իջել է գրական ասպարէզից, նրանք իրանց զայրոյթը չը ծածկեցին և բացարձակ կերպով, հրապարակօրէն յայտնեցին իրանց կսկիծը և ցաւը: Բայց հէնց այդ ժամանակ մատուղ տաղանդների մի ամբողջ խումբ խլեց Գօգօլից այն դրօշակը, որը սկսել էր նրա ձեռքին տատանուել, և աւելի բարձր պահելով, համարձակ առաջ դնաց, չը վախենալով կռուելուց և այն ամենը քանդելուց, ինչ որ արմատից փտած էր և ներխուժ:

Գօգօլի արտասահման կղած ժամանակ (1836-ից յետոյ) ուռւաց հասարակական մտքի զարգացման մէջ տեղի ունեցան մեծ յեղաշրջումներ: Այդ միջոցին վերադարձան արտասահմանից երիտասարդ գիտնականներ, որոնք մէկ անգամից կենդանացրին համալսարանական դասատուութեան բոլոր ձիւղերը և գիտնական նոր կղանակներ գործ դրին Ռուսաստանի անցեալն և ներկան ուսումնասիրելու համար: Միւս կողմից, անկախ այս մտաւոր հոսանքներից, եւրոպական փրիլսոփայութեան և հասարակական տեսութիւնների ազդեցութեան ներքոյ, կազմուեցին սուանձին գրականական շրջաններ, որոնց նպատակն էր ոչ միայն պարզաբանել գեղարուեստի ընդհանուր հարցեր, այլ և մշակել որոշ հասարակական աշխարհայեցողութիւն: Առաջացան Ստանկելիչի և Բէլլինսկու, Հերցէնի և սլաւօնասէրների շրջաններ, որոնք իրանց տարբերութեամբ հանդերձ՝ մի բանի մէջ մօտենում էին իրար—այն բանի մէջ, որ բոլորն էլ ձգտում էին գիտակցօրէն վերաբերուել հայրենիքի կեանքի հասունացած խնդիրներին, ինչպէս էին օր. դասակարգների փոխադարձ յարաբերութիւնը, պետութեան վարչական ոյժը, ճորտերի աղատութիւնը, մամուլի վիճակը, դատարանի անկախութիւնը, տեղական ինքնավարութիւնը և այլն: Գօգօլը դուրս մնաց այս շարժումներից, մասամբ այն պատճառով որ երկար ժամանակ ապրում էր հեռու, արտասահմանում, մասամբ էլ հոգեկան, ճգնաւորական յեղափոխութեան պատճառով, որի շնորհիւ գրականութիւնը այժմ նրան թւում էր աշխարհային ունայնութեան նոր ձեւ. բայց գլխաւոր պատճառն այն էր, որ նա սկզբից եւեթ շատ քիչ գիտնական նախապատրաստութեան

տէր էր և այս պակասութիւնը ինքը միշտ զգում էր ու լաւ հասկանում էր, որ անհրաժեշտ է գործութիւնը լրացնել և վերածնունդ, իբրեւ սեփական երկրի քաղաքացի»:

Զարգացող կեանքը նրա առաջ դնում էր նոր պահանջներ և պէտք էր հարցերը լուծել ոչ միայն ընդհանուր մարդասիրական բնազդների օգնութեամբ, այլ բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ, որի համար հարկաւոր էր գիտութիւն, իսկ Գօգօլը, հասարակական, հոգեբանական, իրաւարանական և այլ այսօրինակ գիտութիւններին դիմելու փոխարէն, ուրիշ տեղ էր որոնում մաքի լուսաւորում, յայտնութիւն—հերքին բարոյական, ճգնաւորական ինքնակատարելութեան մէջ, վերջերքը նա այն զաղափարի էր, որ բանաստեղծը նման պիտի լինի այն նկարչին, որը հեռացաւ անապատ, չորպէս զի մենակ մնայաւ Այնտեղ նա ուտում էր միայն արմատներ, քարեր էր տեղափոխում մի տեղից միւսը, կանգնում էր արեւի ծագելուց մինչև մայր մտնելը միևնոյն տեղի վրայ դէպի երկինք պարզած ձեռներով, կարդալով անդադար աղօթքներ և մաշկով իր մարմինը և միևնոյն ժամանակ ամրացնելով նրան աղօթքի կենարար զօրութեամբ: Եւ ապա նա վրձինն առաւ և ստեղծեց մի հրաշալիք»։ Այս ճանապարհով փորձեց գնալ ինքը Գօգօլը և հեռացաւ իրականութիւնից, կորցնելով ստեղծագործական ոյժի գիւրդմընողութիւնը:

Բայց այնուամենայնիւ նրա նախկին տեսական հայեացքները և առաւել ևս նրա զեղարուեստական երկերը ղեռ չէին կորցնում իրանց ահագին նշանակութիւնը նոր հանդէս եկած գրական գործիչների համար: Տուրգենևի, Դոստոևսկու, Գրիգորովիչի, Օստրովսկու, Նեկրասովի, Տօլստոյի առաջին հեղինակութիւնների մէջ կարելի է ցոյց տալ անհամար հետքեր Գօգօլի զաղափարների և ուղղութեան ազդեցութեան: Դոբրոլուբովը, հէնց Գօգօլի մահուան թուականին, 1852-ին, այսպէս է գրում իր ժամանակակից գրականութեան մասին. «Գօգօլից սկիզբն է առնում ամբողջ այն բազմատեսակ, աւելի կամ պակաս աջողակ բազմակողմանի վերլուծութիւնը առօրեայ, մեղ չբնապատող իրականութեան երեւոյթների, որին անպատճառ ձգտում է ներկայ գրականութեան զարգացումը. ամենը, ինչ որ կենդանի բան կայ ժամանակակից գրականութեան երկերի մէջ, ամենը այստեղից է իր սկիզբն առնում»։ Հասկանալի է թէ ինչո՞ւ Տուրգենևի, ստանալով Գօգօլի մահուան լուրը, գրում էր. «Գօգօլը մեռել է—Ո՛ր ուռւ հոգին չի սարսի այս երկու բառերից: Այո, նա մեռել է, այն մարդը, որին մենք

այժմ ունենք իրաւունք, դառն իրաւունք, որ մահն է մեզ տալիս, անուանել մեծ. մարդը, որը իր անունով կոչեց մեր գրականութեան պատմութեան մի շրջան. մարդը, որով մենք հպարտանում ենք, որպէս մեր փառքերից մէկովն:

Եւ Տուրգենևիւր իրաւունք ունէր հպարտանալու Գօգօլի գեղարուեստական հայեացքներն ու ստեղծագործութիւնները օգնելին ուստայ գրականութեանը ինքնուրոյն ընթացք բռնելու և հասարակական նոր այժ գաղնալու. մի այժ, որ հայրենի երկրի ու ժողովրդի անձնանուէր սիրով ներշնչուած՝ իր վրայ է առել հասարակութեան բարոյական վերածնութիւնը:

ՍՏ. ԼԻՍԻՏԵԱՆ